

Brovko B. A.

Imperial attitude of Peter the Great towards the Ukrainian elite illustrated by G.I. Novitskiy

The present article is dedicated to imperial attitude of Peter the Great towards the representatives of Ukrainian elite of the first quarter of the XVIII century illustrated at the example of okhochekomonniy colonel G.I. Novitskiy who became famous researcher of Mansi and Khanty folks during his political exile.

Васильчук В. М.

ПЕРШІ НІМЕЦЬКІ КОЛОНІЇ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ (кінець XVIII – XIX ст.)

Для сучасного розвитку історичної науки характерне звернення до проблем міжетнічних відносин, які мали значний вплив на розвиток людства у минулому й не втратили своєї актуальності нині. Сприяв «національному ренесансу» на терені зруйнованої радянської імперії той факт, що більшість суб'єктів соціальних відносин втратили свою ідентичність з колишніми соціальними структурами, крім етнічних, значення яких у суспільстві зросло. За таких умов відбувається, пошук раніше не потрібної етнічної ідентичності. Сьогодні українське суспільство дедалі більше потребує осмисленого духовно-інтелектуального орієнтиру у вирішенні екзистенціального питання співбуття людини і її країни, міри спорідненості окремих етносів. Історія кожного народу є біографією країни, також це характерно і для України як багатонаціональної держави.

Отже, актуальність теми дослідження обумовлена безпосередньо етнонаціональною специфікою сучасної України, де, крім титульного етносу, проживає близько 130 різних етнонаціональних груп. Також демократизація суспільства, яка призвела до утворення на геополітичній мапі світу нових держав: об'єднаної Німеччини та незалежної України. Це ще раз засвідчує що існує практична потреба у формуванні такої національної політики, яка б враховувала інтереси всіх етносів, що проживають на теренах України, регулювала б міжетнічні відносини в Україні з урахуванням історичної специфіки співіснування всіх народів.

Метою цього дослідження є прагнення висвітлити життя етнічних німців у період XVIII – початок XIX ст. Історія німецьких колоній та поселень на Півдні України є недостатньо дослідженою. Ця історична реальність викликає особливий інтерес серед науковців.

Питаннями заселення півдня України різними етнічними групами займалися А. Клаус, А. Веліцин, Г. Писаревський [1, 102 с., 282 с., 128 с.]. Дослідження даної теми знайшло відображення у публікаціях науковців І.Кулинича, Н. Кривець та ін. [2, 271 с.]. Крім зазначених праць, вийшли цікаві праці та ряд статей під авторством С. Бобилевої, О. Дингеса на історично-економічну та історичну тематику. Дослідниця К. Лях у своєму дисертаційному дослідженні «Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – поч. XX ст.)» з'ясувала вплив модернізаційних процесів у Російській імперії на трансформацію суспільного життя німецькомовних колоністів та на перебіг міжетнічних стосунків у Південній Україні [3, 269 с.]. За останні десятиріччя в Україні було захищено кілька десятків кандидатських та 2 докторські дисертації з історії етнічних німців та було присвячено більше 300 розвідок українських істориків.

Кінець XX – початок XXI ст. характеризується в німецькій історіографії як період підвищеного інтересу до української історії. Різні історики пропонують своє бачення

України. Відтак вирізняються солідністю побудовані на належній джерельній базі роботи К. Штумппа, І. Фляйшгауер, К. Баде та ін. [4, 1020 с., 671 с., 542 с.].

Колонізація Росією півдня України в кінці XVIII ст. стали можливими тільки після звільнення її від турецько-татарського володіння. Заселення відбувалось за декількома напрямками. Одною з найважливіших була внутрішня колонізація. Тобто Північне Причорномор'я заселялось, перш за все, завдяки самовільному переселенському рухові з Лівобережної і Правобережної України. Наступним видом колонізації була зовнішня (іноземна). Царський уряд з метою швидкого освоєння Півдня України запросив іноземних переселенців. Так, у степах України були створені цілі колонії німців, сербів, греків, болгар та ін.

З історії українського народу видно, що він завжди тісно співіснував з іншими народами, національні меншини яких проживали на його території та вносили свій вагомий вклад у розбудову держави. Ці процеси простежуються і в багатьох інших країнах, бо переселенська практика в Європі була поширеною і розглядалась як стратегічний засіб нарощення могутності держави. Навколо неї точилося чимало дискусій і сформувалося кілька економічних теорій, зокрема, меркантилістів і фізіократів. Представниками першої в Німеччині були Людвіг фон Саккендорф та Іоакім Бехев, у Росії В. Татіщев. Спостерігаючи, що в найбільш багатих країнах є високою щільність населення, вони звели це у ранг певної закономірності й почали пропонувати варіанти по збільшенню людності. Людвіг фон Саккендорф у своїх творах з державного права — «Крістенштаат» і «Дейче Фюрстенштаат» — доводив, що головним завданням кожного уряду є перш за все «збереження і примноження населення та його майна» [1, с. 4]. У XVIII ст. це вчення зайняло провідні позиції в науці про народонаселення, і теза про те, що численність населення є благотворною для держави, стала аксіомою.

На основі даної теорії будували свої висновки й фізіократи, що прийшли на зміну меркантилістам. Засновником школи фізіократів був Кен'є. Основні положення їхньої теорії викладалися у вигляді девізів: «Дозвольте робити, хто що бажає», «Дозвольте йти, кому куди хочеться». Представниками цього напрямку в Німеччині були Йоган Зюсмільх, Йосиф фон Зоннефельд, Йоган Пфейфер та ін. Найбільш повно погляди фізіократів висловив Йосиф фон Зоннефельд. «Збільшення населення, — писав він, — включає в себе окремо ті засоби, які у сукупності сприяють загальному благополуччю»; «чим більша кількість населення, тим більша сила його опору, від чого залежить безпека держави...»; «чим більше рук, тим більше продуктів...»; «чим більше громадян, тим більше платників податків...» [1, с. 17].

Погляди меркантилістів і фізіократів не могли претендувати на якусь наукову універсальність, проте нерідко вони слугували західноєвропейським правителям підставою для обґрунтування політики у сфері народонаселення. Одним з ініціаторів такої політики був бранденбурзький курфюрст Фрідріх Великий. Важливими чинниками збільшення народонаселення він вважав підвищення народжуваності, стимулювання імміграції та заборону еміграції [5, с. 95]. Катастрофічні наслідки Тридцятилітньої війни вже в XVII ст. змусили найбільш далекоглядних німецьких державних діячів серйозно зайнятися переселенською політикою.

Позитивні наслідки заохочення імміграції у Німеччині й Англії викликали інтерес до цієї практики в Росії. Перетворення Петра I, ті економічні та соціальні процеси, що їх супроводжували, висували серед інших і проблему трудових ресурсів. Необхідність її вирішення значною мірою зумовила появу в 1702 р. Маніфесту Петра I, адресованого іноземним громадянам, що бажали поступити на військову службу, а також купцям і ремісникам. Ці кроки фактично заклали засади майбутньої імміграційної політики Катерини II.

На початок 1760-х рр. в Росії фактично вже склалися необхідні передумови для переселення іноземців: мався певний досвід по переселенню сербів, підготовлені пропозиції і, головне, бажання «облаштувати» Новоросію. Царизм прагнув запрошувати населення з-за кордону лише для організації сільських колоній, виключно з економічною метою. Ще до початку царювання Катерини II в урядових колах велась певна робота з аналізу й відбору різних варіантів переселення іноземців у Росію.

Уряд кожної країни пильно слідкував з самого початку за політикою колонізації в своїй державі та за її межами. У зв'язку з цим відпрацьовувалась система запрошень, приймалась ряд законів, створювалися відповідні органи в уряді окремих країн. Так, кожна держава зобов'язувалась забезпечити належні умови прийому, розселення та організації колоній. Для цього була створена вагома нормативно-правова база. Особливо організовано заселявся південь України, де засновувались великі колонії німецьких поселенців. Тут були створені відповідні адміністративні органи, які підпорядковувались Конторі опікунства іноземців. Безпосередній прийом та облаштування колоністів покладалися на емісарів. В Одесі, Дубоссарах, Ізмаїлі, Катеринославі були створені пункти прийому, а в Дубоссарах та Ізмаїлі також і карантини. Вони діяли на основі інструкції про прийом колоністів. Була розроблена певна схема прийому переселенців: спочатку вони мали пройти карантин, тобто обстеження на епідемічні захворювання, а потім відряджалися до місць проживання.

Однак, на шляху розвитку колонізації існувало й чимало перешкод. Однією з них була відсутність чітких планів освоєння південноукраїнських земель, значна частина яких належала великим землевласникам — державним сановникам та поміщикам. Уряд усвідомлював, що необхідна певна система, яка б ґрунтувалася на всебічних і точних знаннях про території, що мають заселятися. У лютому 1764 р. відомий Маніфест Катерини II був доповнений Положенням, яке скеровувало колоністів розселятися спочатку у волостях, поблизу вже заселених місць, потім на землях, розташованих посередині відведених для цього територій. Межі волості мали бути колоподібними, не менше 60 — 70 верст у діаметрі, із земельними масивами на тисячу сімей. У кожній волості планувалося розселяти людей одного віросповідання, а поселення мали розташовуватись так, щоб у разі необхідності могли надавати одне одному допомогу. Кожній родині нарізали по 30 десятин землі: 15 — орної, 5 — сінокосу, 5 — лісу і 5 десятин для садиби, саду та випасу. Колонія мала формуватись у такий спосіб, щоб шоста частина всієї землі становила запас для майбутнього приросту населення і ще одна шоста залишалася б для нових садиб. Ярмарки та базари дозволялось організовувати лише в головних поселеннях волостей.

Окремі родини наділялися землею у разі дотримання таких умов:

а) земля успадковується тільки молодшим сином (уряд вважав, що при цьому батько заохочуватиме своїх синів займатися різними необхідними в господарстві ремеслами);

б) якщо молодший син ще малолітній або нездатний господарювати, батькові надається право визначити опікуна чи спадкоємця. Якщо батько за життя не встигне цього зробити, тоді цю функцію виконує адміністрація, правління волості. Якщо ж спадкоємець неспроможний вести господарство, наділ передається члену родини, який його не має. У разі наявності кількох претендентів на спадщину справа вирішується жеребкуванням;

в) якщо брати чи родичі виявляли бажання жити в одному будинку, це не заборонялося, але вимагалось, щоб хтось один із них вважався господарем;

г) рухоме майно переходило в розпорядження всіх родичів, і вони використовували його на свій розсуд. Якщо ж колоніст помирав, не залишивши заповіту, четверта частина його майна передавалась матері, стільки ж отримували дочки на придане, а решта роз-

поділялася між синами порівну. При цьому той, хто успадковував наділ, зобов'язувався утримувати матір до смерті, а сестер — до заміжжя;

д) якщо після смерті колоніста залишалась вдова з дочками, вони володіли наділом спільно доти, доки мати чи хтось із дочок не вийде заміж; перший чоловік, який одружувався на одній із спадкоємиць, одержував право володіти земельним наділом назавжди;

е) ні переселенці, ні їх спадкоємці не мали права продавати чи закладати свій наділ або дробити його на частини — він залишався неподільним як общинна власність;

ж) на цих же засадах, тобто як спільна власність колонії, мали використовуватись відрізані наділи для церков, фабрик, заводів, виноградників і т. п., а також болота, річки, озера, каменоломні, піски [2, с. 71 – 72].

У цьому ж 1764 р. був затверджений і загальний «План про заселення Новоросійського краю», згідно з яким у розпорядження адміністрації колоній суцільними масивами передавалася земля для переселенців: у Катеринославській губернії — 52 тис. десятин, Херсонській — 263 тис., Таврійській — 214 тис. Згодом такі ділянки були визначені й у Бессарабії. Відповідно до аграрного закону 1764 р. ці великі степові простори поділялися на округи, а прибутки, одержані від них, спрямовувались на погашення витрат по переселенню [1, с. 21].

Колонізація не повинна була перешкоджати інтересам поміщицького землеволодіння. 9 травня 1809 р. за підписом члена уряду графа Кочубея набув чинності указ про поселення колоністів на поміщицькі землі. У ньому визначалися такі правила:

1) Колоністи поселяються на землю поміщиків на засадах, визначених Маніфестом 1763 р.; мають свободу віросповідання і побуту, звільняються від військової служби, за винятком добровільного бажання.

2) Користуються пільгами.

3) Урівнюються з іншим населенням при сплаті земських податків.

4) Приписуються до місця свого проживання.

5) Мають право переходити від одного поміщика до іншого [6, спр. 615, арк. 7].

Поміщики мали можливість вибирати собі працівників із числа кріпосних або колоністів. Значна частина їх віддавала перевагу саме останнім, оскільки ті були хорошими трудівниками. Їх використання було вигідним не тільки з економічної точки зору, а й з огляду на можливість передачі господарського досвіду кріпосним українським селянам.

На прийом колоністів держава виділяла значні кошти. У 1810 р. кожна сім'я німецьких переселенців обходилась державному бюджету в 17 крб. 50 коп. асигнуваннями і 2 крб. 80 коп. сріблом [7, спр. 207, арк. 68]. Слід відзначити, однак, що через 30 років колоністи мали відшкодувати ці видатки.

Уряд здійснював певні кроки, спрямовані на захист життя і здоров'я колоністів. Проте, більшості з них довелося пережити транспортні проблеми, хвороби, голод, не облаштованість побуту, відсутність житла. Герцог Рішельє в 1805 р. писав: «Не можу передати вам, до якої міри кровоточило моє серце, коли я побачив, в якому становищі знаходяться колоністи в Овідіополі. Це якийсь збіг глупства, починаючи з того, яке я бачив, довіривши їх цьому нерозумному Бему, і яке коштувало життя такій кількості нещасних... Сподіваюсь, що, дякуючи вжитим мною заходам, це незабаром скінчиться, потрібно лише ізолювати хворих від здорових, чого не дозволяли зробити чиновницькі перепони» [8, 59 – 60].

Додавались і труднощі, пов'язані з природно-кліматичними умовами, бездоріжжям. Відсутність поштових станцій з необхідним житлом призводила до масових простудних захворювань. Частими були крадіжки майна, коней, будівельних матеріалів. В особливо

скрутному становищі опинялися ті, хто не був обізнаний із землеробством, а таких серед колоністів було чимало.

Завершальною ланкою процесу переселення була організація колоній. Німецькі колоністи направлялися до місць поселення, проте чіткого плану їхнього розміщення не існувало. Колонії створювалися з огляду на наявність водних джерел, лісу, пасовищ та наближення до міста, яке б мало порт чи інші вузлові комунікації. Землі виділялись відповідно до опублікованого 22 березня 1764 р. урядового «Плану про роздачу в Новоросійській губернії казенних земель та їх заселення» [9]. Відведені землі розділялись на ділянки по 56 десятин, визначалося місце для забудови і для землеробства.

Колонія як населений пункт, по суті, була новим поселенням і відрізнялась від решти існуючих в Україні населених пунктів: сіл, слобод, хуторів, зимовищ, містечок, посадів, аулів, сілець тощо. Практично всі вони вже мали вивірену і виправдану часом внутрішню самоорганізацію, займали своє певне місце в існуючому адміністративно-територіальному устрої.

Усі організаційні заходи по створенню колоній покладалися на Опікунську контору. Вона проіснувала до 1782 року, коли управління колоніями було доручено «директорам домоведення». У 1797 р., при Сенаті було створено «Експедицію державного господарства опікунства іноземців і сільського домознавства», якій було підпорядковане управління колоніями північними, поволзькими та південного краю. У Катеринославі була створена Новоросійська контора опікунства іноземців.

За Маніфестом 1763 р. організувати будівництво житла для новоприбулих мала колоністська адміністрація. Проте, на практиці ця проблема набувала особливої гостроти. Будівництво в степу було справою важкою і клопітною. Відсутність лісу, джерел води, а також російська практика зводити житло силами підрядників не давали позитивного результату. Екстремальна ситуація спонукала піти шляхом спорудження землянок, глиняних і саманних будівель. Технологія такого будівництва була запозичена німецькими колоністами в їхніх попередників, що прибули сюди з Угорщини. Застосувавши її, вони могли перезимувати і приступити до спорудження житла власними силами. На будівництво оселі держава виділяла кожній сім'ї колоністів по 100 крб. [10, спр. 116, арк. 27].

Колоністська адміністрація була зацікавлена в тому, щоб переселенці будувалися самостійно. Це дозволяло в майбутньому уникнути нарікань з боку колоністів на низьку якість житла, зведеного підрядниками. Мав вигоду від такої практики і колоніст, оскільки йому списувався борг на ту суму, в яку оцінювалось його будівництво. Перевага цього підходу полягала також у тому, що німці як носії європейської будівельної культури отримували можливість застосувати її принципи на практиці, а властиві їм раціоналізм та практичність дозволили у непростих умовах будівництва відшукати його оптимальні варіанти. Ними був освоєний економний процес виготовлення цегли, розроблено декілька оригінальних проектів планування садіб. Порівнюючи типи забудови в німецьких колоніях, можна виявити як спільні, так і особливі риси. Розташування поблизу оселі клуні, хліва, клумби й городу було характерним для більшості садіб. Проте малися і такі, де конюшня та хлів споруджувались віддалік житла.

Етнограф В. Бабенко, який неодноразово бував у німецьких колоніях, досліджував їх у Катеринославській губернії, писав, що вони «являли собою зразок всього: найправильнішого розташування вулиць, провулків і площ, облаштованих у багатьох випадках на європейському рівні. Тут можна вирізнити центральну вулицю — більш широку... На центральній вулиці іноді зустрічаються постові стовпи, що освітлюються ліхтарями... Під-

ведені сади і дерева навколо садиб, прекрасні, правильні будівлі, чистота й охайність... упадають в очі кожному відвідувачу цих місць» [11, с. 59 – 60].

Ще однією проблемою, яка виникала на початку перебування німецьких колоністів в Україні, була відсутність необхідної кількості та якості землеробських знарядь праці. Ті, що привозилися, не відповідали місцевим умовам, адже земля являла собою цілину. Колоністи, які розселялися по берегах річок, часто потерпали від весняних паводків. Уявлення німців про місцеві природно-кліматичні умови швидко корегувалися під впливом життєвих реалій, що нерідко навіть доводили їх до розпачу. Подорожани по Україні у 1816 р. могли спостерігати в німецьких колоніях «бліді, у лахмітті людські постаті, що вилазили з брудних землянок, аби насилу тягтися на невідкладну роботу» [12, с. 71].

Перше велике розселення колоністів у Катеринославській губернії відбулося в 1789 р. Це були вихідці з Данцига і Пруссії у складі 228 сімей. Вони заснували перші вісім колоній – Хортиця, Острів Хортиця, Розенталь, Айнлаге (Кічкас), Кроневейде, Нойенбург, Нойендорф і Шенгорст. На початку XX ст. у 39 губерніях і областях Російської імперії налічувалося майже 2070 німецьких поселень. Мешкало в цих новостворених колоніях близько 1 млн. осіб, а їхні земельні володіння сягали 3 млн. десятин. На Півдні України (Катеринославська, Таврійська, Херсонська губернії), а також на Волині, Поділлі, Київщині, згодом Харківщині й Чернігівщині напередодні Першої світової війни нараховувалося майже 200 тис. німецьких колоністів [13, с. 91, с. 20 – 24].

Більшість цих переселенців належала до бідних прошарків, тому їхнє становище було досить непростим. На території Хортицької колонії вони знайшли лише кілька напівзруйнованих хат. Власних коштів на спорудження житла у них не було. Речі, які вони взяли з собою в дорогу, зносилися. Більшість прибулих перші чотири роки мешкали в землянках, а деяким вдалося розміститися спочатку в Олександрівському укріпленні (нині – м. Запоріжжя).

Російсько-турецька війна виснажувала державну скарбницю, і уряд не міг своєчасно виконувати свої зобов'язання перед колоністами. Обіцяні їм кредити видавалися невеликими частинами, які одразу ж витрачалися на харчі та придбання найнеобхідніших речей. Таке становище змушувало переселенців продавати навіть призначені для зведення житла будівельні матеріали, які й без того відпускалися їм нерегулярно і в недостатній кількості. Щоби хоч якось допомогти колоністам, місцевій владі довелося видавати їм продукти харчування з державних магазинів [2, с. 91, с. 53].

Одночасно з ними до Катеринославської губернії прибули 900 переселенців, що належали до різних релігійних течій; вони заснували колонії Ямбург, Йозефсталь і Фішерсдорф [14, с. 241 – 243]. Розвиток цих поселень відбувався по-різному. Якщо в Ямбурзі кількість жителів чоловічої статі за 1789 – 1793 рр. зростає з 148 до 485 осіб, то в Йозефстальську колонію через високу смертність її жителів з Волині для поповнення були переселені швабські селяни [15, с. 140].

Незважаючи на тяжкі випробування процес колонізації не припинявся. У 1793 – 1796 рр. на Південь прибуло 118 родин, з яких 86 були поселені на о. Хортиця, решта утворили дві колонії – Менвізе в Олександрівському і Кронегартен у Новомосковському повітах [16, с. 66 – 67].

Другий значний приплив емігрантів у Катеринославську губернію здійснювали більш заможні колоністи, які привезли з собою деякі кошти, велику кількість худоби, а також коней. Вони почали господарювати ефективніше.

Наприкінці XVIII ст. уряд докладав чимало зусиль для поліпшення становища колоністів, частина яких через складні умови життя перебиралась у більш сприятливі місцевості. У квітні 1800 р. був виданий указ про переселення з о. Хортиця 150 родин. Деякі з них

у 1802 р. були поселені в Нижній Хортиці на землях, викуплених державою у радника Міклашевського [17].

Грамота Павла I від 6 вересня 1800 р., яка підтвердила привілеї всіх іноземних колоністів і гарантувала свободу віросповідання поселенцям-менонітам, послужила поштовхом для нового припливу їх до Росії. У 1803 – 1804 рр. на берегах Дніпра розселились 304 родини, які заснували сім колоній [18, с. 39 – 41].

Протягом 1803 – 1825 рр. у Катеринославській губернії були засновані колонії: Бурвальде, НідерХортиц, Розенгарт, Блюменгарт, Нойгорст, Кронсталь, Нойостервік, Шенберг – у Катеринославському повіті; в Маріупольській менонітській окрузі – Кіршвальд, Тігенгоф, Розенгарт, Шенбаум, Кронсдорф, Розенберг, Грюнау, Вікерау, Рейхенберг, Нойгоф, Ейхвальд, Тігенорт, Тіргарт; у Херсонській губернії, Одеському повіті, Лібентальській окрузі – Марієнталь, Гросслібенталь, Клейнлібенталь, Александергілф, Йозефсталь, Люстдорф, Нойбург, Петерсталь, Францфельд, Фройденталь; Кучурганській окрузі – Зельц, Страсбург, Кандель, Баден, Мангейм, Ельзас; Березанській окрузі – Ландау, Шпейер, Карлсруе, Зульц, Рорбах, Вормс, Катеріненталь, Йоганнсталь.

Особливо інтенсивним у цей час був процес заснування німецьких і менонітських колоній у Таврійській губернії. У Бердянській окрузі однойменного повіту виникли колонії Нойгоффнунг, Розенфельд, Нойгоффнунгсталь; у Молочанській менонітській окрузі цього ж повіту – Гальбштадт, Гальбштадт ремісничий, Мунтау, Шенау, Фішау, Лінденау, Ліхтенау, Блюмштейн, Мюнстерберг, Альтенау, Тігенгаген, Блюменорт, Розенорт, Шензеє, Тіге, Ладекоп, Петерсгаген, Фюрстенау, Рюкенау, Ліхтфельд, Маргенау, Александерталь, Шардау, Порденау; в Молочанській окрузі Мелітопольського повіту – Пришиб, Гоффенталь, Вассерау, Альт-Нассау, Вейнау, Альт-Монталь, Гохштедт, Вальддорф, Дурлах, Рейхсфельд, Костгейм, Лейтерсгаузен, Фрідріхсфельд, Грюнталь, Гейдельсберг, Розенталь, Карлсруе, Ной-Монталь, Тіфенбрюн, Блюменталь, Кронсфельд. Усього близько 65 німецьких поселень.

Виникали колонії і на Кримському півострові. У Нойзацькій окрузі Сімферопольського повіту утворились колонії: Нойзац, Фріденталь, Розенталь, Кроненталь; у Цюріхстальській окрузі Феодосійського повіту – Цюріхсталь, Гейльбрюн, Судак, Герценберг. Крім того, в Бессарабській області, Акерманському повіті, Саратовській окрузі засновується колонія Сарата; у Бендерському повіті, Малоярославецькій окрузі – Тарутіно, Малоярославець I, Кульм, Красне, Фершампенуаз I, Тепліц, Каубах, Малоярославець II; Клястицькій окрузі цього ж повіту – Бородіно, Клястиц, Лейпциг, Березина, Париж, Альт-Арциз, Брієн, Ной-Арциз [2, с. 55 – 56].

У 1810 р. колонізаційний бум дещо вщух, після того як вступило в дію розпорядження уряду про припинення видачі кредитів і допомоги вихідцям з-за кордону. А в 1819 р. дипломатичним місіям було заборонено видавати паспорти іноземцям, які виявляли бажання переселитися до імперії. У результаті цей процес уповільнився, хоча й продовжувався до 40-х рр. XIX ст. У 1823 р. 139 сімей із Бадена розселились в Катеринославській губернії [19, с. 449 – 450]. Обмеження на переселення не стосувались лише менонітів, до яких уряд ставився толерантно і надавав їм різноманітну допомогу.

Після 1825 р. спостерігається значне зменшення кількості новостворюваних колоній. Цар Микола I обмежував імміграцію, знов-таки виходячи з недостатності коштів на облаштування поселенців. До середини 60-х рр. XIX ст. було засновано кілька колоній: у Катеринославській губернії, Олександрівському повіті, Маріупольській окрузі – Бергталь, Менфельд, Менталь, Геймбуден, Фрідріхсталь; у Херсонській губернії, Одеському повіті, Березанській окрузі – Ватерлоо, Нойфройденталь,

Гелененталь; у Таврійській губернії: в Бердянському повіті й однойменній окрузі – Ной-Штуттгарт, у Молочанській менонітській окрузі – Шпаррау, Контеніусфельд, Гнаденфельд, Вальдгейм, Ландскроне, Гіршау, Ніколайдорф, Паульсгейм, Клефельт, у Мелітопольському повіті – Гуттерталь, Йоганнесру; в Бесарабії: в Акерманському повіті – Гнаденталь, Ліхтенталь, у Бендерському повіті, Малоярославецькій окрузі – Денневіц і Плоцк [1, с. 22 – 26].

Більшість їх створювалась в порядку винятку, на прохання зацікавлених осіб з числа урядовців, великих землевласників-поміщиків. У 1827 р. герцог Ангальт-Кетенський попросив у царя дозволу створити в Таврійській губернії колонію з числа своїх підданих. Його прохання було задоволено. Указ від 3 березня 1818 р. наголошував, що це поселення має стати «взірцем великого, добре влаштованого сільського господарства, поєданого з фабричним виробництвом» і що воно «повернеться у власність казни, якщо в ньому по завершенню десяти років не буде в наявності принаймні 20 000 овець поліпшеної породи з потрібною кількістю вівчарів і не менше як 100 сімей для обслуговування цих овець і для хліборобства та фабричної діяльності» [20].

Більшість колоній створювалось шляхом розукрупнення і поділу первинних поселень на декілька нових. Особливо активно цей процес відбувався у другій половині XIX ст. Колонії жили за принципом самоврядування, яке функціонувало на високому рівні: загальні збори, що мали риси законодавчого органу, оскільки жоден наказ російського державного органу не мав легітимності, якщо загальні збори не приймали відповідного рішення, обирали сільський приказ у складі старшини, голови й писаря. Приказ стежив за порядком у колонії і своєчасною сплатою податків. Сільський схід (збори) мав право виключати з колонії, призначати збори тощо.

Переселенці відрізнялися усамітненим та суворим способом життя (за матеріалами ревізійних обліків населення кінця XVIII – початку XIX ст. у населених пунктах менонітського округу відсутні відомості про інші етноси, що мешкали б поряд з німцями) і великим працелюбством. Від членів общини вимагалось дотримання дисципліни і згуртованості, шлюби дозволялися лише всередині конфесійної спільноти. Незважаючи на малосімейність, рівень організації господарств колоністів був значно вищим порівняно з тутешнім. Німецькі переселенці у Північному Приазов'ї були особливою категорією населення, найкращим чином забезпеченою земельними ресурсами. Отримуючи високі врожаї, вони мали можливість формувати запаси зерна на випадок стихійного лиха. Ось чому посухи не дуже впливали на менонітські господарства. Володіючи 65 десятинами землі на сім'ю, колоністи постачали на міські ринки усіляку городину, а в неврожайні роки німці навіть допомагали місцевим селянам. Під час голоду й розгулу епідемії худоби у 1848 р. переселенці обробили поля місцевих селян безкоштовно [21, с. 106 – 107].

Колонії Півдня України різнилися між собою розмірами територій, чисельністю та статевовіковими характеристиками населення. У 1814 р. в Тираспольському, Херсонському й Овідіопольському повітах Херсонської губернії німці розселялись у чотирьох округах: Лібентальській, Кучурганській, Глюкстальській і Березанській. Найбільше поселень (10) мала Лібентальська округа, в них проживала 721 родина з 1677 чоловіками і 1652 жінками [22, спр. 161, арк. 40].

На середину XIX ст. колонізація Півдня України вже відбулася, і німці стали помітним етнічним компонентом цього регіону. Якщо в 70-х рр. XVIII ст. їх тут ще майже не було, то в 1857 р. вони становили 4,3 % населення Херсонської та 2,3 % Катеринославської губерній. Найбільша кількість німців проживала в Одеському повіті – 19,9 % усіх мешканців, а також Тираспольському (8,3 %) і Катеринославському (9,6 %) повітах [23, с. 267].

Реформи 60-х років минулого століття – скасування кріпацтва, створення земських установ, спроба зрівнювання станів тощо сприяли, звичайно, дальшому поглибленню соціального розшарування німецьких поселенців. Проте характерними рисами життя поселян-власників на Півдні були високий рівень освіти, толерантність, – як у самих колоніях, так і у ставленні до корінного населення.

Отже, XVIII – XIX ст. стали періодом пристосування німецьких поселенців до умов життя й господарювання на українських землях. У цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка вплинула на соціально-економічний розвиток України. У сфері сільського господарства вони успішно поєднували європейський досвід із місцевими хліборобськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Застосовувані ними прогресивні форми й методи господарювання позитивно впливали на розвиток товарного виробництва, сприяли утвердженню ринкових відносин у сільському господарстві й промисловості. Історія німецьких колоній у нашій державі дає змогу стверджувати, що історія німецьких колоній є невід'ємною складовою історії України.

Бібліографія:

1. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. / А. Клаус – СПб. : В. Нусвальд, 1869. – XII, 455, 102 с.; Велицын А. Немцы в России: Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. / А. Велицын – СПб. : Русский вестник, 1893. – 282 с.; Писаревский Г. Из истории иностранной колонизации в России в XVIII веке. / Г. Писаревский – М. : Снегирёвой А., 1909. – 128 с.
2. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні / НАН України. Ін-т історії України. / І. Кулинич, Н. Кривець – К. : Ін-т історії України НАН України, 1995. – 272 с.
3. Лях К. Німецькомовні колоністи Півдня України в мультинаціональному оточенні: проблема взаємодії культур (XIX – початок XX ст.): дис... канд. істор. наук: 07.00.01 Історія України / К. С. Лях. – Запоріжжя, 2005. – 269 с.
4. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 – 1862. / K. Stumpp – Tübingen, 1991. – 1020 S.; Fleischhauer I. Die Deutschen im Zarenreich. Zwei Jahrhunderte deutsch-russischer Kulturgemeinschaft. / I. Fleischhauer – Stuttgart : Deutsche – Verlags Anstalt, 1991. – 671 S.; Deutsche im Ausland – Fremde in Deutschland: Migration in Geschichte und Gegenwart / hrsg. Von Klaus J. Bade. – München : Beck, 1992. – 542 S.
5. Эльстер Л. Учение о народонаселении и политика народонаселения. / Л. Эльстер – М., 1897. – С. 95.
6. Російський державний історичний архів (далі – РДІА), ф. 458, оп. 1, спр. 615, арк. 7.
7. РДІА, ф. 383, оп. 29, спр. 207, арк. 68.
8. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С. Бобылевой. – Днепропетровск, 1999. – С. 59 – 60.
9. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ) – Собр. 1-е. – СПб. : Печатано в Типографии 2 Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. – Т. XVI – № 11720, № 11879.
10. РДІА, ф. 383, оп. 29, спр. 116, арк. 27.
11. Бабенко В. Этнографический очерк народного быта Екатеринославского края. / В. Бабенко – Екатеринослав, 1905. – С. 59 – 60, 88.

12. Meissner B., Neubauer H., Einfeld A. Die Russland Deutschen. Gestern und heute./ В. Meissner, H. Neubauer, A. Einfeld – Köln, 1992. – S. 71.
13. Epp George K. Geschichte der Mennoniten in Rußland. Deutsche Täufer in Rußland. Die Hau-bensgemeinschaft der Hutterischen Brüder./ К. Epp George – 1997. – Bd. I. – S. 91.; Кудряченко А., Кулинич І., Хохлачев В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле і сьогодення./ А. Кудряченко, І. Кулинич, В. Хохлачев – К. : Наук. думка, 1995. – 72 с.
14. Бобылева С., Бочарова Н. Из истории основания немецких переселенческих колоний на Екатеринославщине // Региональные и заглавные в истории: Тези міжнародної наукової конференції, присвяченої 140-річчю від дня народження Д. І. Яворницького та 90-літтю XIII Археологічного з'їзду (9 листопада 1995 р.). – Дніпропетровськ, 1995. – 328 с.
15. Дружинина Е. Южная Украина в 1800 – 1825 гг./ Е. Дружинина – М. : Наука, 1970. – 388 с.
16. Журнал министерства государственных имуществ. – 1854. – VIII. – С. 66 – 67.
17. ПСЗ – I, № 19492.
18. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов./ Я. Штах – М.: Тип. А. И. Мамонова, 1916. – 266 с.
19. Журнал Министерства внутренних дел. – 1837. – Кн. 26. – С. 449 – 450.
20. ПСЗ – II, № 1841.
21. Донеччина. Перехрестя цивілізацій. Книга перша. / За заг. ред. В. І. Мозгового. – Кн. 1. – Донецьк : ТОВ Діапринт, 2007. – С. 106 – 107.
22. Дніпропетровський обласний державний архів, ф. 383, оп. 29, спр. 161, арк. 40.
23. Кабузан В. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX в./ В. Кабузан – М. : Наука, 1976. – 306 с.

Васильчук В. Н.

Первые немецкие колонии на Юге Украины (конец XVIII – XIX в.)

Цель статьи попытка раскрыть деятельность первых немецких колоний и жизнь поселенцев в разные периоды. Проведен анализ и представлена краткая характеристика научных трудов XIX – начала XXI века. Несмотря на то, что немецкие переселенцы никогда не представляли этнического большинства в процентном отношении на юге Украины, они сделали большой внос в развитие страны. В целом им удалось наладить эффективную деятельность, которая повлияла на социально-экономическую и духовную жизнь Украины.

Vasylchuk V. M.

First German colonies on South of Ukraine (the end of the XVIII – XIX).

The aim of the article is to expose activity of the first German colonies and life of settlers in different periods. Analysis is conducted and short description of scientific works of the XIX – XXI centuries is presented. Without regard to the fact the German migrants have never presented ethnic majority on the south of Ukraine in percentage ratio, they did large payment in development of the country. On the whole they succeeded to put right effective activity that influenced on socio-economic and spiritual life of Ukraine.